

محمد مسفر زهرانی

نظام وزارت در دولت عباسیان

عصر آل بویه و سلجوقیان

(۳۳۴-۵۹۰ ق)

مترجم

ستار عودی

تهران ۱۳۹۳

سرشناسه : زهرانی، محمد مسفر
عنوان قراردادی : نظام الوزارة في الدولة العباسية ٣٤٤ - ٥٩٠ هـ (العهدان البويهی و السلجوقی). فارسی
عنوان و نام پدیدآور: نظام وزارت در دولت عباسیان: عصر آل بویه و سلجوقیان (٣٣٤ - ٥٩٠ ق) / محمد مسفر زهرانی؛ مترجم: ستار عودی.
مشخصات نشر : تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ١٣٩٣.
مشخصات ظاهری : چهارده، ٢٨٧ ص.
شابک : ٩٧٨ - ٦٠٠ - ١٢١ - ٤٥٨ - ٥
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
موضوع : وزیران -- کشورهای اسلامی
موضوع : عباسیان
موضوع : ایران -- تاریخ -- سلجوقیان، ٤٢٩ - ٥٩٠ ق.
شناسه افزوده : عودی، ستار، مترجم
رده بندی کنگره : DS٣٨/٦/٩٠٦ ١٣٩٣
رده بندی دیویی : ٩٥٦/٧٠٢
شماره کتابشناسی ملی : ٣٤٦٧٤١٦

نظام وزارت در دولت عباسیان

عصر آل بویه و سلجوقیان (٣٣٤ - ٥٩٠ ق)

نویسنده: محمد مسفر زهرانی

مترجم: ستار عودی

چاپ نخست: ١٣٩٣؛ شمارگان: ٢٠٠٠ نسخه

حروفچینی و آماده سازی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه
حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

○ اداره مرکزی: خیابان افریقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ٢٥؛
کدپستی: ١٥١٨٧٣٦٣١٣؛ صندوق پستی: ١٥٨٧٥٩٦٤٧؛ تلفن: ٧٠-٨٨٧٧٤٥٦٩؛ فکس: ٨٨٧٧٤٥٧٢
آدرس اینترنتی: www.elmifarahangy.ir info@elmifarahangy.ir
○ مرکز پخش: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچه
گلفام، پلاک ٧٢؛ کدپستی: ١٩١٥٦٧٣٤٨٣؛ تلفن: ٤٣-٢٢٠٢٤١٤٠؛ تلفکس: ٢٢٠٥٠٣٢٦
آدرس اینترنتی: www.ketabgostarco.com info@ketabgostarco.com
○ فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ٦٦٤٤٠٠٧٨٦

فهرست مطالب

۱۰	پیشگفتار مترجم
۱	مقدمه
۱	موضوع کتاب
۴	بررسی مهم‌ترین منابع کتاب
۱۱	بخش نخست: خلافت عباسیان در عصر امیران آل‌بویه و سلاطین سلجوقی
۱۳	فصل نخست: سیاست آل‌بویه با خلفای عباسی
۲۵	فصل دوم: تلاش سلجوقیان برای انحصار قدرت در مقابل خلفای عباسی (۳۵)
۴۳	فصل سوم: تلاش خلفا برای به دست گرفتن دوباره قدرت
۶۵	یادداشت‌های مترجم
۹۷	بخش دوم: وزارت در عصر آل‌بویه
۹۹	فصل نخست: نظام وزارت در دوره امرای آل‌بویه
۱۱۰	تعیین وزیر
۱۱۳	حقوق وزیر
۱۱۶	واگذاری مقام وزارت به بیش از یک وزیر
۱۲۱	علاقه شدید وزیران به گرفتن القاب
۱۲۷	فصل دوم: مشهورترین وزیران آل‌بویه و نفوذ سیاسی آنان
۱۴۷	یادداشت‌های مترجم

هشت / نظام وزارت در دولت عباسیان؛ عصر آل بویه و سلجوقیان (۳۳۴-۵۹۰ ق)

۱۵۵	بخش سوم: وزارت در عصر سلجوقیان
۱۵۷	فصل نخست: پیشرفت و تطور نظام وزارت در دوران حکمرانان سلجوقی
۱۶۵	مراسم تعیین وزیر
۱۶۸	حقوق وزیر
۱۷۰	لقب وزیر
۱۷۴	ظهور و پیدایش مقام نایب وزیر
۱۷۹	فصل دوم: مشهورترین وزیران عصر سلجوقی و وظایفشان در دولت
۲۰۶	یادداشت‌های مترجم

۲۱۱	بخش چهارم: کوشش‌های وزیران عصر آل بویه و سلجوقی در پیشرفت فرهنگی دولت
۲۱۳	فصل نخست: وزیران و تأثیر آنان در تشکیلات اداری و مالی
۲۲۵	فصل دوم: توجه وزیران به بهبود اوضاع اقتصادی
۲۳۳	فصل سوم: نقش وزیران در جنبش‌های علمی و ادبی
۲۴۷	فصل چهارم: توجه وزیران به نهاد‌های شهری
۲۵۰	یادداشت‌های مترجم

۲۵۳	نتیجه
۲۵۷	پیوست‌ها
۲۵۹	پیوست شماره ۱: وزیران امرای آل بویه
۲۶۳	پیوست شماره ۲: وزیران سلاطین سلجوقی
۲۶۷	پیوست شماره ۳: وزیران خلفای عباسی در دوران سلجوقیان

۲۶۹	فهرست منابع
۲۶۹	نخست: نسخه‌های خطی
۲۷۰	دوم: مأخذ کهن
۲۷۸	سوم: مأخذ جدید
۲۸۰	چهارم: نشریات ادواری و مجلات عربی
۲۸۱	پنجم: مأخذ خارجی
۲۸۲	فهرست منابع مترجم

پیشگفتار مترجم

در آغاز نهضت عظیم اسلامی و فتوحات چشمگیر سپاه اسلام و پی‌ریزی حکومت اسلامی و تشکیل هسته مرکزی آن در مدینه منوره، خبری از وزیر و وزارت نبود، بلکه اداره امور دولت نوپای اسلامی توسط شخص حضرت رسول (ص) و جانشینان وی و به شکل شورایی انجام می‌گرفت. رهبران جامعه آن روز، در مقابل حوادث و رویدادهای مختلفی که در قلمرو دولت اسلامی اتفاق می‌افتاد، یاران و بزرگان صحابه را جمع می‌کردند و با آنان به مشورت می‌نشستند و پس از شنیدن نظرات مختلف آنان، تصمیم خود را به مرحله اجرا می‌گذاشتند. هنگامی که امویان فرمانروایی دولت پهناور اسلامی را بر عهده گرفتند، تعدادی از رجال دولت و اطرافیان معتمد خود را برگزیدند و با آنان درباره امور مملکت شور و مشورت می‌کردند، ولی آنان را نه وزیر، بلکه کاتب و مشیر می‌خواندند.

رسم وزارت و منصب وزیر با تشکیل دولت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق)، آن هم به تقلید از شاهان ایرانی، به وجود آمد. ابن طقطقی در این باره می‌گوید: «باید دانست که پایه وزارت در دولت بنی عباس بنا نهاده شد و قوانین آن در زمان ایشان برقرار گردید، اما قبل از آن وزارت نه قاعده معینی داشت و نه قوانین پابرجایی، بلکه هر یک از سلاطین دارای اطرافیان و اتباعی بودند و چون امری پیش می‌آمد

سلطان با صاحبان عقل و خرد و رای درست مشورت می‌کرد و هر یک از ایشان به منزلهٔ وزیری محسوب می‌شدند.^۱

رسم و رسوم وزارت و تعیین حدود اختیارات و وظایف وزیران و روابط آنان با خلفا و درباریان، به مرور زمان و به اقتضای نیازهای روزافزون دولت، شکل گرفت و رو به کمال نهاد تا آنکه در اواخر عصر اول عباسی (۱۳۲-۲۳۲ ق) چارچوب و وضع مشخصی به خود گرفت. در این دوره، وزیر خلیفه به بازوی اجرایی وی برای انجام کارهای مختلف دولت، مانند عزل و نصب‌ها، نظارت بر وصول مالیات، و کلیهٔ امور لشکری و کشوری، تبدیل شده بود. وزیران عباسی، در این دورهٔ طلایی، به نیابت از خلیفه زمام امور مملکت را در دست داشتند و در عین حال یار و مشاور خلیفه نیز بودند. وزیران در این دوره مبهوت جاه و جلال خلفای عباسی و از صولت و شکوکت آنان بر جان خود بیمناک بودند و غالباً از عنوان وزیر اجتناب می‌کردند؛ مانند خالد برمکی که کار وزارت می‌کرد، اما با همهٔ نفوذ و قدرتی که داشت از به کار بردن عنوان وزیر خودداری می‌کرد.

در این دوره، پس از زیاد شدن وظایف وزیر، ضرورت ایجاد می‌کرد که کسانی را به کمک و یاری وزیر بگمارند تا در نظارت و ادارهٔ دیوان‌های مختلف دولت وی را مدد کنند که آن‌ها را «دبیر» می‌خواندند. دبیران این دوره بسیار بودند و روزگار مانندشان را به خود ندید؛ از جمله مشهورترین این دبیران می‌توان یحیی بن خالد، فضل بن ربیع، فضل و حسن بن سهل، احمد بن یوسف، و عبدالملک زیات را نام برد. در دورهٔ طلایی عباسیان، یعنی در روزگار خلفای نخستین این سلسله، بود که با تدبیر وزیران ایرانی، به ویژه برمکیان، امور دولت سروسامان گرفت. در زمان این خلفا و وزیران باتدبیر بود که حکومت اسلام توسعه یافت و بر قسمت اعظم دنیای آن روز دست یافت.

در عصر دوم خلافت عباسی (۲۳۲-۳۳۴ ق) قدرت خلفا، که بر سرداران ترک‌نژاد تکیه و اعتماد کرده بودند، رو به ضعف نهاد. نفوذ ترکان و وزیران افزایش یافت و رقابت بر سر تصاحب منصب وزارت بیشتر شد و دسیسه و رشوه برای رسیدن به

این مقام رواج گرفت. پس از قتل خلیفه متوکل، ترکان دیگر از چیزی ترس و واهمه نداشتند و خلفای عباسی عملاً از اداره امور مملکت برکنار شدند و سرداران ترک و وزیران، با همدستی زنان و حاجبان و درباریان، بر همه جا و همه چیز استیلا یافتند. در این دوره وزیران، برای کسب نفوذ و قدرت و مال و منال بیشتر، با هم رقابت می کردند و از هر وسیله ای برای گردآوردن ثروت برای روزگار عزل و آوارگی خود استفاده می کردند، زیرا می دانستند که وزارتشان چندان دوام نخواهد داشت.

در اواخر این دوره بر اثر تغییر مداوم و سریع وزیران، به نحوی که در زمان خلیفه المقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق) و طی مدت بیست و پنج سال دوازده نفر به وزارت رسیدند، و همچنین به علت درگیری میان وزیران ایرانی و سرداران ترک و دیگر درباریان، قدرت و نفوذ خلیفه به کلی از بین رفت. بر اثر ظهور منصب امیرالامرای وزارت اعتبار خود را به کلی از دست داد و وزیران دیگر کاری نداشتند جز آنکه در اوقات تشریفاتی در محضر خلیفه حاضر شوند و در مراسم شرکت کنند.

تاریخ وزارت در عصر سوم خلافت عباسی (۳۳۴-۴۴۷ق)، معروف به عصر حکومت آل بویه، شاهد دو تغییر مهم بود؛ در سال ۳۳۴ق بویهیان وارد بغداد شدند و کاتب امیر فاتح جای وزیر را گرفت و عنوان وزارت منسوخ شد؛ چنان که هلال الصابیء در تاریخ الوزراء خود وزیران قرن چهارم را دو دسته کرده: یکی وزیران دولت عباسی و دیگری کاتبان عهد دیلمی. دومین دگرگونی مهمی که در این عصر شاهد آن بودیم واگذاری مقام وزارت به دو وزیر بود. ظاهراً نخستین امیر دیلمی که به این کار دست زد عضدالدوله بود. اکثر وزیرانی که در این دوره به وزارت رسیدند نخست دبیران دیوانی بودند که بر اثر لیاقت و شایستگی و کاردانی به منصب وزارت دست یافتند و منشأ خدمات بسیار ارزنده و مهمی در جهان اسلام شدند.

وزیران این دوره حساس به فضل و علم و دانش، در کنار توانایی های بسیار آنان در امور لشکری و کشوری، متمایز بودند. از جمله وزیران معروف آل بویه ابوالفضل بن عمید، وزیر رکن الدوله و معلم عضدالدوله دیلمی، است. ابن عمید در سال ۳۳۸ق به وزارت رسید و در کنار کارهای وزارتی به امور ادبی و علمی نیز

مشغول بود، تا آنجا که وی را «جاحظ دوم» نامیدند. همچنین پسر وی، ابوالفتح بن عمید، نیز به علت درایت و تدبیر امور مملکتی و لیاقت والای ادبی و فرهنگی، به «ذوالکفایتین» ملقب شد. از دیگر وزیران نامور این دوره، صاحب اسماعیل بن عباد است. وی در آغاز به عنوان دبیر در وزارت ابن عمید مشغول به کار بود و سپس، بر اثر ابراز شایستگی فراوان، به وزارت رسید و لیاقت بسیاری از خود نشان داد. در عصر سلجوقیان (۴۴۷-۵۹۰ ق) نیز تاریخ وزارت شاهد ظهور وزیران بزرگ و شخصیت‌های مدیر و مدبر و دانش‌دوستی، مانند عمیدالملک کندری، خواجه نظام‌الملک طوسی، عمیدالدوله بن جهیر، ابوشجاع رودراوری، و انوشیروان بن خالد کاشانی، بود. گرچه نیابت وزارت در دوره‌های پیشین نیز وجود داشته، اما در زمان سلجوقیان این منصب در شرایط بحرانی و ضروری و برای جلوگیری از هر گونه اختلالی در امور دولت به طور موقت بروز می‌کرد و مردم نیز با آن آشنا شده بودند. از مشخصات بارز این عصر ظهور تعداد زیادی از وزیرانی است که بعضی از آنان در ترویج علم و ادب شهره بودند و در اداره امور لشکری و کشوری مملکت مهارت و درایت بسیار از خود نشان دادند. با توجه به اهمیت دو دوره تاریخی بویه‌یان و سلجوقیان (۳۳۴ - ۵۹۰ ق) از نظر سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی و ظهور وزیران بسیار مشهور و کاردان و مدیران مدبر در حوزه‌های علم و ادب و سیاست و جنگ، ترجمه کتاب نظام‌الوزارة فی الدولة العباسیة (العهدان البویه و السلجوقی) می‌تواند کمک بزرگی در ارائه تصویری از آن دوران باشد. کتاب نظام‌الوزارة فی الدولة العباسیة، چنان که از نامش پیداست، به تبیین رسم و رسوم وزارت و بررسی اوضاع وزیران و روابط آنان با خلفای عباسی در این دو دوره مهم تاریخی می‌پردازد. مؤلف این کتاب دکتر محمد مسفر زهرانی است. وی استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه ریاض در عربستان است و متأسفانه، با وجود کوشش بسیار، اطلاعات دیگری درباره وی به دست نیامد.

چاپ اول کتاب نظام‌الوزارة فی الدولة العباسیة، که در سال ۱۹۸۰م در انتشارات مؤسسه الرسالة بیروت به چاپ رسیده، مبنای ترجمه این جانب قرار گرفته است. کتاب دارای یک مقدمه و چهار بخش اصلی به همراه گفتار پایانی و

شش پیوست است. مؤلف در مقدمه به طور خلاصه موضوع وزارت در دو دوره تاریخی یادشده را بررسی کرده، نکات اصلی هر بخش از کتاب را معرفی کرده است و پس از آن، منابع و مآخذ مورد استفاده خود را بررسی و تبیین می‌کند. مؤلف در بخش اول کتاب به بررسی موضوع خلافت عباسی در این دوره و سیاست امیران دیلمی و سلاطین سلجوقی با خلفا و وزیران عباسی می‌پردازد و تلاش خلفا را در سایه اختلافات خانگی و جنگ میان سلاطین سلجوقی برای بازپس‌گیری قدرت و نفوذ خود در دولت نشان می‌دهد. بخش دوم کتاب به بررسی وزارت در عصر بویه‌یان اختصاص داده شده و نشان می‌دهد که چگونه وزارت به بیش از یک وزیر محول شد و سپس مشهورترین وزیران این دوره را معرفی می‌کند. وزارت در عصر سلاجقه و مشهورترین وزیران این دوره، موضوع بخش سوم کتاب است که در آن به حقوق و مراسم تعیین وزیر، چگونگی ظهور مقام نایب وزیر، و تأثیر رقابت میان سلاطین سلجوقی بر وحدت و یکپارچگی دولت اشاره می‌کند. کوشش وزیران هر دو دوره در پیشبرد تمدن و تلاش آنان برای تأسیس نهادهای فرهنگی و مراکز علمی و آبادانی و نقش این وزیران در نهضت عظیم علمی و ادبی قرن چهارم تا ششم هجری مطالب بخش چهارم کتاب را تشکیل می‌دهد. مؤلف در گفتار پایانی به نتیجه‌گیری کلی می‌پردازد و در چند صفحه چکیده موضوع کتاب را فهرست‌وار ذکر می‌کند. در پایان نیز چند پیوست به کتاب افزوده که شامل نام وزیران آل‌بویه و سلاطین سلجوقی و خلفای معاصر این دو سلسله است. منابع و مآخذ مؤلف نیز در انتهای کتاب، به ترتیب نسخه‌های خطی، منابع کهن عربی، منابع عربی جدید، مجلات و فصلنامه‌های عربی، و مآخذ خارجی، آمده است. در میان این مآخذ، که بالغ بر ۱۸۲ منبع گوناگون است، فقط چهار مآخذ از زبان فارسی است که آن هم از ترجمه عربی آن‌ها استفاده شده است.

اهمیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی این دوره تاریخی، که موجب دگرگونی‌های عظیم در جامعه اسلامی آن زمان شده بود از یک سو، و موضوع تازه و بکر کتاب و نوآوری‌های آن و تأکید مؤلف بر نقش وزیران ایرانی در پیشبرد نهضت عظیم فرهنگی در این دوره و تلاش نویسنده برای گردآوری و مطالب کاملاً

تازه از وزیران، که در کمتر کتابی بدین نحو آمده است، از سوی دیگر و همچنین نیاز جامعه امروز به ترجمه چنین کتابی و علاقه شخصی به این مقطع تاریخی، مرا بر آن داشت تا به ترجمه و تعلیق این کتاب دست بزنم. در ترجمه کتاب نهایت تلاش و کوشش خود را مبذول داشتم تا به متن اصلی پایبند بوده، هرگز از آن عدول نکنم؛ از این رو، نخست به ترجمه صحیح و دقیق متن عربی دست زدم و آن گاه آن را به زبان فارسی روان نوشتم، به این امید که مقبول واقع شود. در ضمن، توضیحات مترجم با شماره‌های درون پرانتز مشخص شده که در یادداشت‌های مترجم در آخر هر بخش توضیح داده شده است.

www.ketab.ir

مقدمه

موضوع کتاب

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين وعلى آله وصحبه أجمعين. موضوع این کتاب، بررسی نظام وزارت عباسیان از سال ۳۳۴ق/ ۹۴۵م تا ۵۹۰ق/ ۱۱۹۴م، مقارن با دوره حکمرانی آل بویه و سلجوقیان، است. این بررسی بُعد مهمی از ابعاد تمدن اسلامی را به تصویر می کشد و جنبه‌ای از جنبه‌های تاریخ اسلام و تشکیلات اداری آن را روشن می سازد.

پس از ورود آل بویه به بغداد در سال ۳۳۴ق / ۹۴۵م، امیران این خاندان قدرت را از خلفای عباسی گرفتند و در انحصار خود درآوردند و در بعضی از جلوه‌های حکومت دینی آن‌ها سهیم شدند؛ آنان همچنین گزینش و تعیین وزیران را منحصراً در اختیار گرفتند؛ در حالی که خلفای عباسی تنها به داشتن دبیرانی برای اداره امور خود بسنده کردند. امیران آل بویه در نظام وزارت تغییری بی سابقه به وجود آوردند و برخی از آنان مقام وزارت را به دو وزیر تفویض کردند. (۱) در اواخر حکومت آل بویه میل و رغبت وزیران برای تصاحب القاب بیشتر شد، تا آنجا که گاه یک وزیر بویهی در آن واحد سه یا چهار لقب داشت. (۲)

در سال ۴۴۷ق/ ۱۰۵۵م سلجوقیان جانشین آل بویه در اداره سرزمین‌های شرق

اسلامی شدند. آن‌ها از ضعف خلافت عباسی، که ناشی از شورش‌های سپاهیان و انتشار دعوت فاطمیان در عراق و ایران و آغاز جنبش بساسیری (۳) بود، استفاده کردند و زمام کلیه امور دولت را در اختیار گرفتند؛ بدین ترتیب اختیارات خلیفه عباسی، حتی در داخل دارالخلافه بغداد، از او سلب شد. بر اثر وجود دو وزیر، یکی برای سلطان و دیگری برای خلیفه، تنش و اختلاف میان آن دو بروز کرد. در این کشمکش‌ها برتری از آن وزیر سلجوقی بود، زیرا وی قدرت خود را از قدرت سلطان سلجوقی، که صاحب نفوذ واقعی بود، می‌گرفت.

شاید مهم‌ترین دگرگونی‌ای که در نظام وزارت عصر سلجوقیان به وقوع پیوست پدید آمدن منصب «نایب وزیر» بود که در واقع منصبی موقتی محسوب می‌شد و در پی برکناری یک وزیر، به نایب او رجوع می‌کردند تا امور دیوانی و تشکیلات اداری و مالی بی‌سرپرست رها نشود.

انتخاب وزیران و مراسم تعیین رسمی آنان، مانند دوران پیش از حکومت آل بویه، همچنان متداول بود و در عصر امیران آل بویه و پادشاهان سلجوقی هیچ تغییری در آن رخ نداد؛ جز آنکه کتاب‌های تاریخی و زندگی‌نامه‌ها درباره مراسم گزینش و تعیین وزیران در عصر سلجوقیان تفصیل بیشتری دارند؛ از این رو، این کتاب‌ها تصویر روشن‌تری از مراسم گزینش وزرا برآید می‌کنند.

حقوق وزیران در عصر آل بویه بسیار کاهش یافت. در این دوره، به جای حقوق ماهانه، به وزیر اقطاعی (۴) می‌دادند که درآمد سالانه آن پنجاه هزار دینار بود. با برکناری وزیر، این اقطاع از او پس گرفته می‌شد و در اختیار وزیر بعدی قرار می‌گرفت. در عصر سلجوقیان حقوق وزیران به طور چشمگیر افزایش یافت، به گونه‌ای که حقوق سالانه هر وزیر، به یک‌دهم کل درآمد دولت سلجوقی بالغ شد و این در حالی بود که حقوق وزیر خلیفه عباسی تنها صد هزار دینار بود.

وزیران آل بویه و سلجوقی در پیشرفت تمدن حکومت اسلامی بسیار تلاش کردند. این کوشش‌ها در دوره قدرت و وحدت امیران آل بویه و سلاطین سلجوقی به وضوح دیده می‌شود. وزیران این دوره از طریق رشد و افزایش منابع کشاورزی و تنظیم روابط دولت با کشاورزان، به امور مالی و اداری کشور سروسامان دادند

و اوضاع اقتصادی را بهبود بخشیدند؛ علاوه بر این، کوشیدند تا موانع موجود در کشاورزی، چون ویران شدن زمین‌های کشاورزی، طغیان رودخانه‌ها، و نامنظم بودن روش‌های آبیاری، را از میان بردارند.

روابط بازرگانی نیز مورد توجه وزیران آل‌بویه و سلجوقی بود؛ لذا نظارت بر بازارها و سرکوب گران‌فروشان و محکمران مواد غذایی را سرلوحه کار خود قرار دادند و بازارها را از انواع کالاهای وارداتی مختلف انباشتند. وزیران این دو دوره تاریخی، در روند رشد و شکوفایی نهضت علمی و ادبی زمان خود نیز سهم بسزایی داشتند. دانشمندان و ادیبان را تشویق و مجالس ادبی و علمی برایشان برپا می‌کردند، در ساختن و تجهیز کتابخانه‌ها به انواع کتاب‌ها همت گماردند، مدرسه‌هایی ساختند و کمک‌هزینه‌های تحصیلی و حقوق برای شاگردان و کارکنان آن مدارس معمول ساختند؛ علاوه بر این، بسیاری از وزیران، خود از جمله دانشمندان و ادیبان روزگار خویش بودند که تألیفاتشان در روند پیشرفت علمی و ادبی آن دوره سهم بود.

کتاب حاضر به چهار بخش تقسیم می‌شود: در بخش نخست به بررسی خلافت عباسیان در عصر امرای آل‌بویه و سلاطین سلجوقی پرداختم و نیز چگونگی پیدایش آل‌بویه و انحصار قدرت در دست آنان، سیاست این امیران با خلفای عباسی، و سهم شدنشان در پاره‌ای از جلوه‌های دینی و سیاسی خلافت را شرح دادم. سپس به تلاش سلجوقیان برای به دست گرفتن قدرت در برابر خلفای عباسی سخن گفته‌ام و در ضمن، توجه خود را به شرح تلاش‌های خلفای عباسی برای بازپس‌گیری قدرت خویش معطوف داشتم؛ همچنین روابط خلفا با سلاطین سلجوقی در دوره وحدت سلجوقیان و سپس تشتت و جداسازی آنان، بروز جنگ خانگی میان امیرانشان که منجر به گسیختگی دولت سلجوقی گردید، و سود جستن خلفا از این اوضاع جهت بازپس‌گیری قدرت و نفوذ از دست‌رفته‌شان را مورد مطالعه قرار دادم.

بخش دوم به بررسی نظام وزارت در دوره آل‌بویه اختصاص یافته است. [در این بخش] چگونگی سیر پیشرفت و تطور تشکیلات وزارت، سپردن مقام وزارت

به بیش از یک وزیر، و علاقه شدید وزیران به تصاحب القاب را توضیح دادم. سپس مشهورترین وزرای آل‌بویه و تأثیر آنان در سیاست‌گذاری دولت وقت مورد مطالعه قرار گرفت.

بخش سوم را به مطالعه نظام وزارت در عصر سلجوقیان اختصاص داده‌ام و تطور تشکیلات وزارتی در آن دوره، شامل مراسم تعیین وزیر و حقوق و القاب وی، پیدایش منصب «نایب وزیر»، چگونگی روابط میان وزیران سلطان و خلیفه، تأثیر رقابت‌ها میان وزرای سلجوقی بر یکپارچگی دولت آل‌سلجوق، و پیامدهای آن، را مورد بحث قرار دادم و در پایان این بخش مشهورترین وزرای عصر سلجوقی و وظایف آن‌ها را بر شمردم.

در بخش چهارم، تلاش‌های وزیران آل‌بویه و سلجوقی را جهت پیشرفت فرهنگی و مدنی دولت توضیح دادم و تأثیر آنان در تشکیلات اداری و مالی، توجه به بهبود اوضاع اقتصادی، نقش آنان در پیشبرد نهضت‌های علمی و ادبی، و اهتمامشان به پدیده‌های شهرنشینی را نیز بیان کردم.

بررسی مهم‌ترین منابع کتاب

در تهیه این کتاب، به منابع خطی و چاپی بسیاری استناد کرده‌ام که از آن میان تنها به بررسی مهم‌ترین آن‌ها خواهم پرداخت. از جمله نسخه‌های خطی‌ای که به آن رجوع کردم کتاب *التاجی فی أخبار الدولة الدیلمیة*، تألیف ابراهیم‌بن هلال الصابیء (ف ۳۸۴ق/ ۹۹۴م) است. (۵) از این کتاب، جز بخش کوچکی به نام *المنتزع من کتاب التاجی فی أخبار الدولة الدیلمیة* چیز دیگری در دست نیست. نسخه خطی مصور این بخش کوچک در کتابخانه اتحادیه عرب در قاهره موجود است که قدیمی‌ترین سند تاریخی درباره تاریخ آل‌بویه به شمار می‌رود. از این نسخه اطلاعات مهمی درباره خاستگاه آل‌بویه و پیدایش آن‌ها در صحنه سیاسی دولت اسلامی اخذ کردم. (۶)

در میان نسخه‌های خطی مورد استفاده در این تحقیق، کتاب *أخبار الدول المنقطعة*، تألیف علی‌بن ظاهر ازدی خزرچی (ف ۶۱۳ق/ ۱۲۱۶م)، در درجه دوم

اهمیت قرار دارد. از این نسخه برای بررسی نقش عون‌الدین یحیی بن هبیره وزیر، در تدارک سپاهی برای خلافت عباسی در زمان المقتفی لامرالله (۵۳۰-۵۵۵ ق/ ۱۱۳۶-۱۱۶۰م) استفاده کردم. در بررسی نظام وزارت در عصر سلاطین سلجوقی، از کتاب *تاریخ الواصلین فی أخبار الخلفاء والملوک والسلاطین*، تألیف جلال‌الدین بن محمد بن واصل (ف ۶۹۷ ق/ ۱۲۹۸م) اطلاعات ارزشمندی به دست آمد.

در بحث پیرامون دگرگونی و تطور نظام وزارت در عصر آل‌بویه و سلجوقیان به کتاب *مرآة الزمان فی تاریخ الأعیان*، تألیف سبط بن الجوزی (ف ۶۵۴ ق/ ۱۲۵۶م) و کتاب *التواریخ*، تألیف محمد بن شاکر کُتبی (ف ۷۶۴ ق/ ۱۳۶۳م) استناد کردم. این دو کتاب شامل زندگینامه‌های مفصل برخی از وزیران است که در جای مناسب از آن‌ها استفاده و به آن‌ها استناد کرده‌ام. با آنکه سبط بن الجوزی و کُتبی بسیاری از مطالب خود را از کتاب *المنتظم فی تاریخ الملوک والأُمم*، تألیف ابوالفرج ابن الجوزی و کتاب *وفیات الأعیان* تألیف ابن خلکان نقل می‌کنند، اما گاه در لابه‌لای کتاب‌های آنان مطالب منحصره فردی وجود دارد که در این بررسی مورد استفاده قرار گرفته است. این در کتاب از جمله نسخه‌های خطی موجود در دارالکتب مصر در قاهره است.

کتاب *تجارب الأُمم* تألیف ابوعلی احمد بن یعقوب بن مسکویه (ف ۴۲۱ ق/ ۱۰۳۰م) مهم‌ترین منبع برای بررسی تاریخ سیاسی و فرهنگی آل‌بویه از ۳۴۰ ق/ ۹۵۱م تا ۳۶۹ ق/ ۹۷۹م به شمار می‌رود. این کتاب اطلاعات ارزنده‌ای در بررسی جنبه‌های سیاسی، اداری، اقتصادی، و فکری عصر بویه‌یان به دست می‌دهد، زیرا مسکویه، در نگارش وقایع این دوره، به روایات شاهدان عینی استناد کرده است که ابوالفضل بن عمید وزیر از مهم‌ترین این شاهدان است؛ علاوه بر این، مسکویه، به هنگام خدمتش در دستگاه آل‌بویه، چه به عنوان کتابدار کتابخانه ابوالفضل بن عمید وزیر و چه پس از آنکه در خدمت امیر بهاء‌الدوله بود، خود شاهد وقایع آن دوره بوده است.^۱

کتاب *ذیل تجارب الأُمم* تألیف ابوشجاع رودراوری (ف ۴۸۸ ق/ ۱۰۹۵م)

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، صص ۷ و ۱۷.

مکملی برای بررسی تاریخ سیاسی و تمدن دیلمیان تا ۳۸۹ ق/ ۹۹۸ م به شمار می‌آید. این کتاب حاوی مطالب مهمی درباره نظام خلافت و وزارت و تشکیلات اداری و مالی در این دوره از تاریخ است.

از دیگر منابع ارزنده علمی در بررسی و مطالعه عصر دیلمیان، کتاب *التأریخ*، تألیف هلال الصابی (ف ۴۴۸ ق/ ۱۰۵۶ م) است. (۷) از این کتاب تنها جلد هشتم آن در دسترس است که شامل وقایع و رویدادهای پنج سال، از ۳۸۹ ق/ ۹۹۸ م تا ۳۹۳ ق/ ۱۰۰۲ م، است و ضمیمه کتاب ذیل *تجارب الأمم* شده است.

همچنین کتاب *تکملة تاریخ الطبری* تألیف محمد بن عبدالله همدانی (ف ۵۲۱ ق/ ۱۱۲۷ م) در شناخت و مطالعه اوایل دوره آل بویه اهمیت بسیار دارد و، علی‌رغم آنکه مؤلف از مسکویه بسیار نقل قول می‌کند، اما کتابش شامل مطالبی است منحصر به فرد که در هیچ جای دیگر نیامده است. بخش نخست این کتاب با خلافت المعتز بالله در سال ۲۹۶ ق/ ۹۰۸ م آغاز و به وقایع سال ۳۶۷ ق/ ۹۷۷ م ختم می‌شود. بخش‌های دیگر کتاب تاکنون به دست نیامده است. این کتاب در بررسی تطور نظام وزارت در عصر دیلمی بسیار مفید بوده است.

از دیگر منابع مورد استناد در بررسی سیاست آل بویه با خلفای عباسی، رسوم *دار الخلافه*، تألیف هلال الصابی است که از آن اطلاعات مهمی درباره چگونگی رفتار امیران بویهی با خلفای عباسی و سهم شدن آن‌ها در برخی از جلوه‌های حاکمیت دینی خلفا به دست آوردیم. (۸)

از آثاری که در موضوع «وزارت» نگارش یافته‌اند بسیار بهره بردم و به وسیله آن‌ها از چگونگی پیدایش مقام وزارت در دولت اسلامی و انواع و شرایط احراز آن، وظایف وزیران، و دیدگاه فقیهان نسبت به افزایش تعداد وزیران مطلع شدم. از جمله مهم‌ترین این منابع، *تحفة الوزراء* منسوب به عبدالملک بن محمد ثعالبی (ف ۴۲۹ ق/ ۱۰۳۷ م) و کتاب *ادب الوزير*، تألیف علی بن محمد بن حبیب ماوردی (ف ۴۵۰ ق/ ۱۰۵۸ م) است. (۹) کتاب نخست به داشتن اطلاعاتی درباره وزیران اوایل عصر آل بویه متمایز است؛ همچنین کتاب‌های *الأحكام السلطانية والتولیات الدینیة*، از ماوردی و کتاب *الأحكام السلطانية*، تألیف ابویعلی محمد بن الحخیشین فراهم (۱۰)

۴۵۸ق/ ۱۰۶۵م) به صحت موضوع وزارت از جنبه فقهی آن می‌پردازند. از دیگر آثاری که درباره وزارت نوشته شده کتاب *الوزراء والکتاب*، تألیف محمد بن عبدوس جهشیاری (ف ۳۳۱ق/ ۹۴۲م) است. این کتاب تاریخ وزیران را از آغاز تأسیس دولت عباسی در ۱۳۲ق/ ۷۴۹م تا اواخر قرن سوم هجری (نهم میلادی) در بر گرفته، اما آنچه از این کتاب منتشر شده به وزارت فضل بن سهل، وزیر مأمون خلیفه عباسی (۱۹۸-۲۰۲ق/ ۸۱۳-۸۱۷م)، منتهی می‌شود و باقی‌مانده این اثر هنوز به دست نیامده است. (۱۰)

کتاب *تحفة الأمراء فی تاریخ الوزراء*، تألیف هلال الصابی (ف ۴۴۸ق/ ۱۰۵۶م) به تاریخ زندگی سه وزیر از وزیران خلیفه عباسی، المقتدر بالله (۲۹۵-۳۲۰ق/ ۹۰۸-۹۳۲م)، اختصاص دارد که، در لابه‌لای ذکر تاریخ هر یک، شمه‌ای از زندگی بعضی از وزیرانی که با هر یک از این سه وزیر ارتباط داشته‌اند را نیز ذکر می‌کند. الصابی از مقام رسمی خود در دولت استفاده کرد و توانست به اسناد و مدارک رسمی دست پیدا کند به آن‌ها در تألیف کتابش استناد کند. متون مفقودشده این کتاب^۱ شامل مطالبی مهم درباره بعضی از وزرای آل‌بویه و مراسم تعیین وزیران است.

در بررسی اواخر عصر آل‌بویه به کتاب‌های *المنتظم فی تاریخ الملوک والأمم* تألیف ابوالفرج عبدالرحمن بن الجوزی (ف ۵۹۷ق/ ۱۲۰۰م)، *الکامل فی التاریخ*، تألیف ابن‌اثیر (ف ۶۳۰ق/ ۱۲۳۲م)، *المختصر فی أخبار البشر*، تألیف ابوالفداء (ف ۷۳۲ق/ ۱۳۳۱م)، و *العبر و دیوان المبتدأ والخبر*، تألیف ابن‌خلدون (ف ۸۰۸ق/ ۱۴۰۵م) رجوع کردم. این کتاب‌ها شامل مطالبی است پیرامون تشکیلات وزارت و خلافت در این دوره و موضع امیران آل‌بویه از خلفای عباسی و همچنین حاوی مطالب مفصلی است درباره کشمکش‌هایی که میان امیران آل‌بویه بر سر تصاحب قدرت در اواخر دوره حکومتشان درگرفته است. از منابع دیگری که به آن‌ها رجوع شده است کتاب *راحة الصدور وآية السرور*،

۱. این متون توسط استاد میخائیل عواد گردآوری و حاشیه‌نویسی شده و در کتابچه‌ای به نام *اقسام ضائعة من کتاب تحفة الأمراء فی تاریخ الوزراء* منتشر شده است.

تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی است. مؤلف، تألیف این اثر را به زبان فارسی در سال ۵۹۹ ق/ ۱۲۰۲ م آغاز کرده که شامل تاریخ سلجوقیان، از آغاز تأسیس دولتشان در اوایل سده پنجم هجری تا زمان انقراض آن در سال ۵۹۰ ق/ ۱۱۹۴ م، است. این کتاب از آن جهت اهمیت دارد که نویسنده آن در ثبت وقایع سال‌های ۵۵۵ ق/ ۱۱۶۰ م تا ۵۹۰ ق/ ۱۱۹۴ م خود شاهد وقایع بوده است.

کتاب *تاریخ دولة آل سلجوق* (۱۱)، تألیف فتح‌بن علی بن محمد بنداری، که در سده هفتم هجری می‌زیسته، خلاصه کتاب *نصرة الفترة وعصرة الفطرة*، اثر عمادالدین محمد بن محمد بن حامد اصفهانی (کاتب اصفهانی) (ف ۵۹۷ ق/ ۱۲۰۰ م) است. این کتاب شامل نکات و مطالبی مهم درباره خاستگاه آل سلجوق، برپایی دولتشان، درگیری‌های آنان با خلفای عباسی، و همچنین زندگینامه‌های وزرای سلاطین سلجوقی است؛ علاوه بر این، تلاش‌های بعضی از وزیران این سلسله را در زمینه‌های اداری، اقتصادی، علمی و به ویژه آنچه با اصول اقطاع اراضی ارتباط دارد، که نظام‌الملک پیروی از آن را در سرزمین‌های سلجوقیان مقرر کرده بود، نشان می‌دهد.

کتاب *الفخری فی الآداب السلطانية والدول الاسلامیة*، از محمد بن علی بن طباطبا (ف ۷۰۹ ق/ ۱۳۰۹ م)، از مهم‌ترین کتابهایی است که حاوی نکاتی مهم درباره وزیران عباسی در دوره‌های مختلف است. در بررسی تطور نظام وزارت در عصر سلجوقی و شناساندن وزیران خلفای عباسی و وظایف آن‌ها به این کتاب رجوع کردم.

همچنین کتاب‌های شرح حال و زندگینامه‌ها مشحون است از مطالب بسیار درباره وزیران و نظام وزارت در عصر آل بویه و سلجوقیان. از مهم‌ترین این کتاب‌ها *معجم الأدباء*، تألیف یاقوت حموی (ف ۶۲۶ ق/ ۱۲۲۸ م) و *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*، تألیف ابن خلکان (ف ۶۸۱ ق/ ۱۲۸۲ م) است. این دو کتاب، علاوه بر اینکه شامل زندگینامه‌های بعضی از وزیران مورد بحث هستند، اطلاعات مهمی نیز درباره مراسم تعیین وزیران در آن عصر دارند.

کتاب‌های طبقات، از جهت معرفی وزیران و تلاش‌های آنان برای پیشبرد و تطور دولت، در درجه دوم اهمیت پس از زندگینامه‌ها قرار دارند. از جمله

این گونه کتاب‌ها طبقات الشافعیة الکبری، تألیف تاج‌الدین عبدالوهاب بن علی سبکی (ف ۷۷۱ق/ ۱۳۷۰ م) و ذیل طبقات الحنابلة، تألیف ابوالفرج عبدالرحمن بن رجب (ف ۷۹۵ق/ ۱۳۹۳ م) است. کتاب نخست حاوی شرح حال وزیران شافعی‌مذهب، مانند نظام‌الملک طوسی و ابوشجاع رودراوری، است و کتاب دوم به بحث دربارهٔ وزرای حنبلی‌مسلم، مانند عون‌الدین یحیی بن هبیره و جلال‌الدین عبدالله بن یونس، می‌پردازد.

www.ketab.ir